

ХРИСТИЯНСЬКА КУЛЬТОВА СПОРУДА ПОЧАТКУ XV СТОЛІТТЯ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Сергій ПИВОВАРОВ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: pyvovarov.sergiy@gmail.com*

Розглянуто матеріали археологічних досліджень Чорнівського городища й виділено два основні періоди його існування: перша половина – середина XIII ст. – функціонування тут феодального дерев'яно-земляного замку та перша половина XV ст. – використання території зруйнованого замку для спорудження церкви, дзвіниці й синхронного кладовища.

Особливу увагу приділено останньому періоду, позаяк в історіографії значення виявлених матеріалів недооцінено. Зазначено, що їх вивчення дає змогу простежити еволюцію християнського культового будівництва в регіоні й відшукати походження багатьох явищ традиційного облаштування ділянок навколо церковних споруд.

Мета статті – на основі поглибленого аналізу археологічних джерел переглянути інтерпретацію виявлених на городищі решток споруд і довести, що кам'яний фундамент належав не двоповерховому житлу феодала давньоукраїнського часу, а християнській культовій споруді (церкві) кінця середньовічного періоду. Також встановлено, що т. зв. кам'яний майданчик виробничого призначення – це рештки пізнішої дзвіниці, а заглиблена будівля – не землянка, а колодязь.

Проаналізовано знахідки з пам'ятки, які належать до кінця XIV – першої половини XV ст. Особливу увагу приділено нумізматичним матеріалам, предметам особистого благочестя та літургійному начинню.

Наголошено на значенні матеріалів із городища для реконструкції релігійного життя населення Буковини в період її входження до складу Молдавського князівства.

Ключові слова: Чорнівське городище, церква на кам'яному фундаменті, монети XIV–XV ст., звійдиця, середньовічні поховання.

На території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, у межах сучасної Чернівецької обл., виявлено понад три сотні археологічних пам'яток княжої доби. Серед них особливе місце посідає Чорнівське городище, розташоване на окраїні м. Чернівців. Пам'ятка порівняно добре зберіглася завдяки розміщенню в лісовому масиві й не зазнала значних руйнувань пізнішими перекопами та господарською діяльністю.

Городище в 1977 р. виявив Богдан Тимощуком, тоді ж на ньому були проведені перші дослідження (Тимощук, 1982, с. 105–113; Винокур, Гуцал, Пеняк та ін., 1984, с. 152; Тимощук, 1995, с. 97–99, 225–227). На думку науковця, городище було типовим феодальним замком й основні культурні нашарування пам'ятки належать до XII – першої половини XIII ст. Водночас знайдені на городищі поховання він відніс до пізнішого часу (Тимощук, 1982, с. 110).

У 1982 р. дослідження пам'ятки продовжив Михайло Филипчук під керівництвом Богдана Тимощука. Серед матеріалів переважали знахідки княжої доби, але також були зафіксовані й пізніші поховання (Тимощук, Филипчук, 1982, с. 3).

Наступним етапом у вивченні Чорнівського замку стали археологічні дослідження 1985 р. під керівництвом Любомир Михайлини за участю автора (Пивоваров, 2001, с. 64–65).

Під час розкопок вдалося вивчити територію внутрішнього подвір'я замку, де, на думку першовідкривача пам'ятки Б. Тимошука, могла розміщуватися дерев'яна церква. Дослідник припустив, що підвищення в південно-східній частині замку розмірами 7×7 м, яке було зорієнтоване за сторонами світу, є «залишками кам'яної основи дерев'яної будівлі шириною 5 м» (Тимошук, 1982, с. 110). Ці припущення вченого цілком підтвердилися.

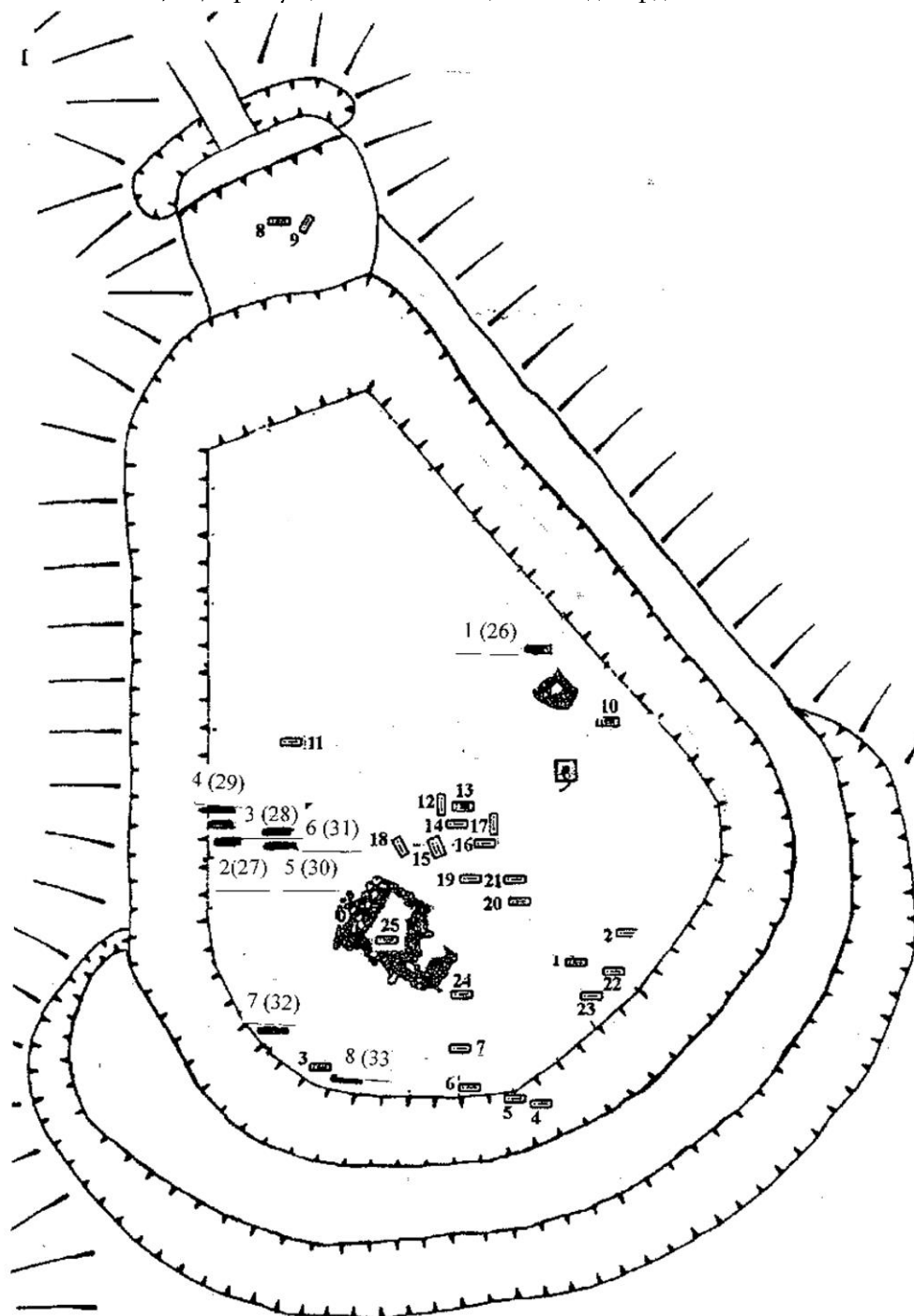

Рис. 1. План городища (за І. Возним) із спорудами та похованнями кінця XIV – першої половини XV ст.

Fig. 1. Plan of the settlement (acc. to I. Vozny) with buildings and burials of the late 14th – first half of the 15th century

Під час розкопок 1985 р. був розкритий кам'яний фундамент від досить великої наземної дерев'яної споруди. Стратиграфічно він повністю перекривав культурні нашарування попереднього, давньоукраїнського, часу. Одночасними з ним були безінвентарні поховання, які також перерізали споруди (кліти) княжої доби й розташовувалися навколо християнської будівлі.

Розкопана кам'яна основа споруди була складена без зв'язного розчину з річкового каміння, валунів із яру, розташованого поряд, і пошкоджених кам'яних виробів, зокрема жорен. Більшість каміння мала сліди дії вогню й сіро-червоний та жовто-червоний колір.

Ширина фундаменту становила 1,5 м у північній і південній та 1,2 м – у східній і західній частинах. Крайня південно-східна частина була викладена із дрібного каміння й не перевищувала 0,6 м ширини. Висота фундаменту від рівня давньої поверхні XV ст. у північній частині – 0,5–0,3 м, і зменшувалася вона в південному напрямку до 0,2–0,15 м.

Фундамент, особливо це було помітно в північно-західній частині, споруджений у двопанцирній техніці, відомій ще з античних часів. Суть її полягає в побудові зовнішньої та внутрішньої стін із великих каменів і заповнення (забутовка) середини дрібнішим камінням. При такій техніці будівельного розчину (вапняного чи бетонного) здебільша не використовували. Правда, в античній архітектурі панцирі складалися зі щільно підігнаних блоків. У цьому випадку великі камені фундаменту були покладені один на один, але не підтесані. Водночас зовнішні й внутрішні стінки фундаменту були досить рівними, каміння не розповзлося на значну відстань. Це можна пояснити тим, що і ззовні, і зсередини для зміцнення конструкції фундаменту були використані дерев'яні плахи, з'єднані в замок. Саме вони забезпечили непорушність та стабільність фундаментної основи для культової будівлі.

Кам'яна основа мала підпрямокутну форму, була зорієнтована кутами за сторонами світу і складалася із двох частин. Перша – це майже квадратна основа розмірами 5,2×4,9 м, друга – 3,2×3,4 м (Пивоваров, 2001, с. 57). Позаяк фундамент розміщувався на похилій площині, яка понижувалася з півдня на північ, то у крайній точці (південно-східній) каміння не виявлено. Найвірогідніше, що там дерев'яний зруб був покладений прямо на ґрунт. Загалом кам'яний фундамент мав довжину 8,4 м і ширину 5,2 м. Тобто на ньому могла стояти будівля, виходячи з ширини фундаменту, 1,5–1,2 м, розмірами 8×5 м.

Про час спорудження будівлі свідчили: середньовічна монета (єдина на той час), яка трапилася під одним із кутів споруди й виявилася емісією польського короля Владислава II Ягайла (1386–1434), залізна звіздця й уламок бронзового підсвічника.

На жаль, під час розкопок на городищі в 1989–1994 рр. під керівництвом Ігоря Возного кам'яний фундамент був знищений, а рештки споруди інтерпретовані як житло 4 й віднесені до «*двоповерхового житла феодала*» (Возний, 1998, с. 52–54). Знайдена на пам'ятці кам'яна площадка була віднесена до майданчика «*виробничого призначення*» (Возний, 1998, с. 51; Возний, 2017, с. 257–258), а розташована неподалік западина визначена як землянка (Возний, 1998, с. 54–55). Водночас він підтвердив пізнє датування (XIII–XIV ст.) знайдених тут 25 поховань, переважно безінвентарних (Возний, 1998, с. 115–122). Уявлення про споруди городища й розташування поховань дає опублікований план із доповненнями автора (рис. 1).

З 1999 р. по 2025 р. вивчення городища проводив автор, із 2012 р. – спільно з археологами Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича Миколою Ільківом та Віталієм Калініченком і студентами-істориками під час лабораторних занять з археології. Роботи велися на недокопаних ділянках пам'ятки, на місці неповністю розкритих клітей княжого часу та на площадці, де розташовувався кам'яний фундамент будівлі. Завдяки цим дослідженням було виявлено значну кількість предметів матеріальної культури, зокрема знахідки XIV–XV ст.

Передовсім на площадці, де був фундамент, вдалося віднайти ще вісім середньовічних монет, окремі із яких виконували функцію «закладних», тобто номіналів, покладених під кути фундаменту будівлі. До них належать: ще один півгріш Владислава II Ягайла (1386–1434)

(південно-східний кут) і подвійний гріш молдавського господаря Олександра Доброго (1400–1432) (північно-східний кут). У центрі споруди, у незауваженій попередніми дослідженнями ямці, трапилося два празькі гроші чеського короля Вацлава IV (1378–1419). За 2 м на північ від фундаментів (подвір'я культової споруди) знайдено ще два подвійні гроші господаря О. Доброго зі слідами перебування у вогні. Ще два номінали цього господаря – срібний гріш та анепіграфний півгріш – виявлені на відділі 3–4 м на схід від церкви й, очевидно, пов'язані вони з дослідженими тут похованнями. За нумізматичними даними, час спорудження і функціонування церкви можна датувати першими десятиліттями XV ст.

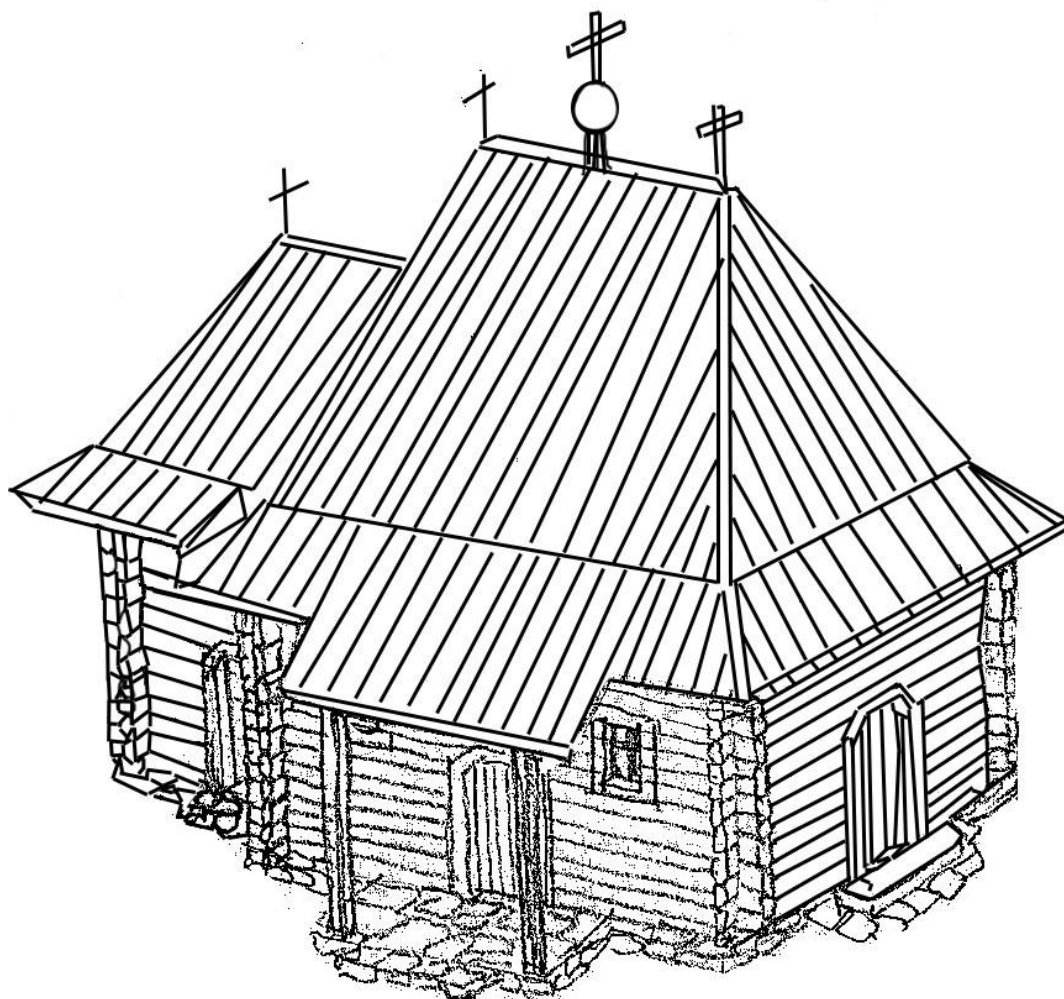

Рис. 2. Уявний вигляд дерев'яної церкви (реконструкція Я. Волощука)

Fig. 2. Imaginary view of the wooden church (reconstruction by Ya. Voloshchuk)

Вважаю, що знайдені рештки культової будівлі на кам'яному фундаменті належали дводільній споруді, яку можна віднести до церков «хатнього» типу. Перше приміщення в ній розмірами, очевидно, 5×5 м було *навою*, а друге – 3×5 м – *вівтарем*. Такого типу християнські споруди будували на землях регіону аж до XIX ст. (Чучко, 2011, с. 82). За планом церковна споруда з території городища близька буковинським церквам із Бурдея, Білки, Гаврен, Долішнього Городника, Ботошаниців, Валів (Чучко, 2011, с. 73–80) та ін.

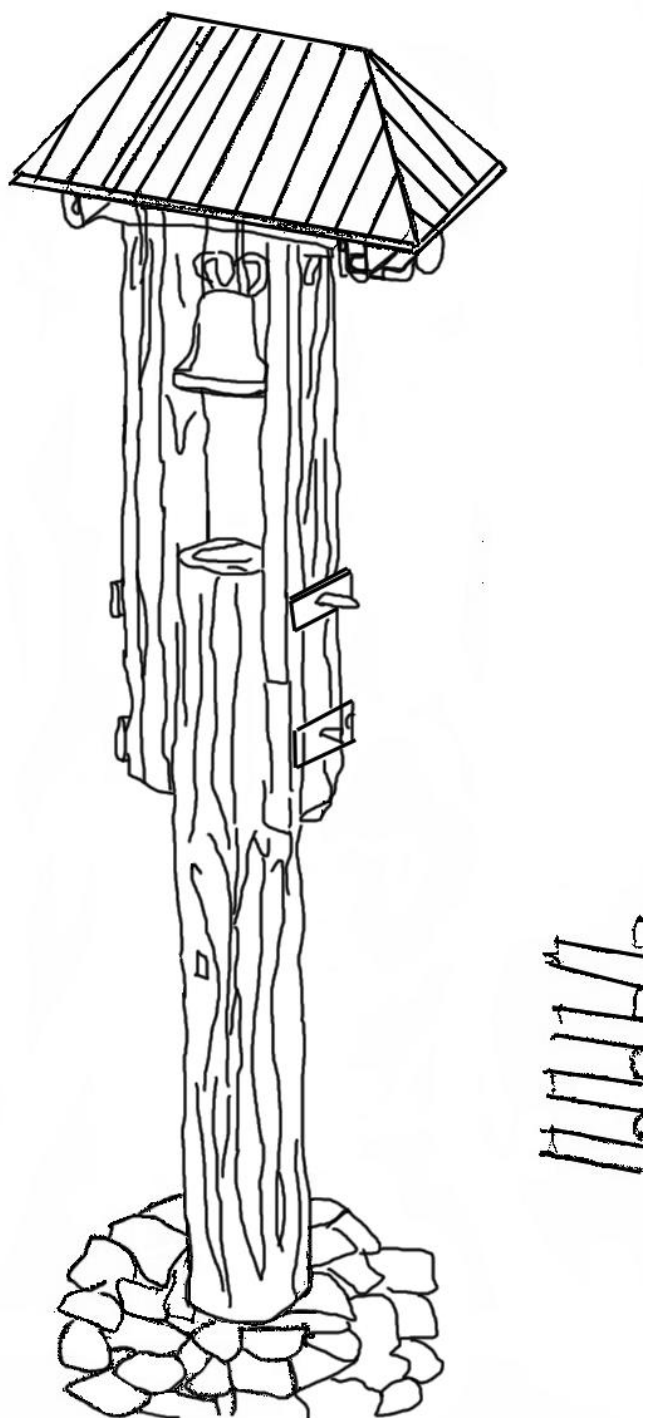

Рис. 3. Уявний вигляд дзвіниці (реконструкція за Я. Волощуком)

Fig. 3. Imaginary view of the bell tower (reconstruction by Ya. Voloshchuk)

пояснюється сезонними відхиленнями на момент закладання храму та конкретними умовами спостереження за сходом сонця в цьому місці.

Фахівці із вивчення дерев'яного церковного будівництва краю встановили, що розміри цих будівель були невеликими й не перевищували 10–12 м у довжину. Водночас існували християнські храми менших розмірів, наприклад, церква у м. Кіцмань мала такі розміри: 2,4 сажени довжини, 1,4 сажени ширини та 1,2 сажени висоти (Чучко, 2011, с. 86–87). За розмірами церква з городища повністю вписується в тогочасні «стандарти».

Більшість дерев'яних церков Буковини споруджено на кам'яній основі (фундаменті). Стіни робили з брусів чи напівколод-протесів, які з'єднували зарубками в техніці «руські вугли», «в обло», «в охоп» і врубками «рибачий хвіст», «каня», «в канюк» тощо. Двосхилий дах таких будівель вкривали переважно дранкою (Чучко, 2011, с. 92–93).

Вхід до церкви на Чорнівському городищі розташовувався з північно-західної сторони, а велике каміння із зовнішнього боку фундаменту, очевидно, слугувало сходами. Відсутність із цього боку поховань свідчить про те, що перед церквою було подвір'я, на якому відправляли служби під час великих релігійних свят.

Деякі питання викликає орієнтація культової споруди з городища, яка не відповідає строго канонічним вимогам християнства, за якими апсида мала бути звернена точно на схід. Споруда з городища має відхилення від загальноприйнятого канону – спрямована кутами на сторони горизонту. Така орієнтація знаходить пояснення й пов'язана з особливостями місцевості. Подібна практика відхилення від лінії схід–захід притаманна багатьом давньоукраїнським і загальноєвропейським християнським храмам (Раппопорт, 1974, с. 34–48). Ця обставина

Розташована на невеликому пагорбі, оточеному зі сходу та півдня високими горбами, порослими віковим лісом, що обмежувало спостереження за горизонтом, чорнівська церква отримала дещо іншу орієнтацію. Якщо ще враховувати той факт, що більшість церков починали будувати навесні, коли схід сонця дещо зміщений, то таке розміщення стін споруди стає цілком зрозумілим.

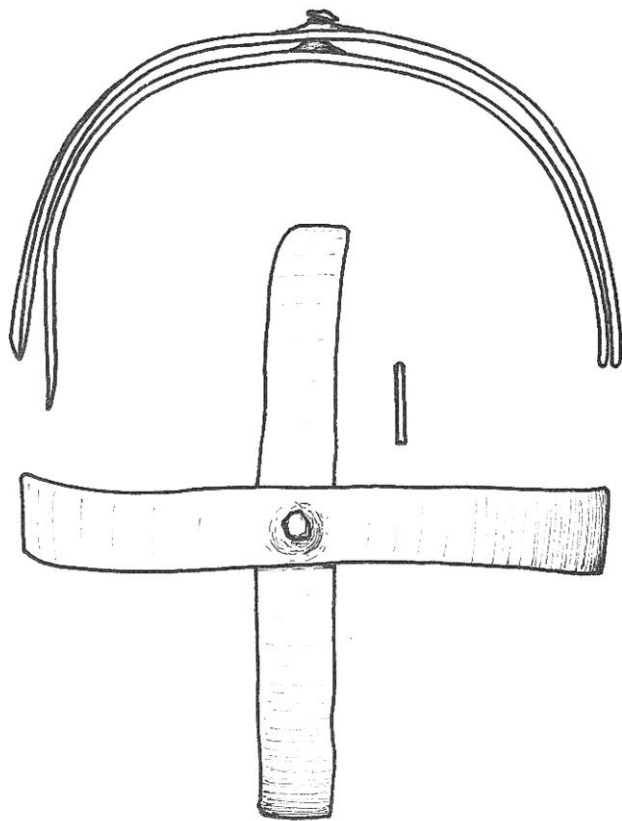

Рис. 4. Звіздиця із фундаменту церкви (прорисовка)

Fig. 4. Asterisk from the foundation of the church (drawing)

Отже, виявлений кам'яний фундамент на городищі за розмірами та поділом на дві частини цілком відповідав плануванню християнських культових споруд регіону, які споруджували на Буковині до початку XX ст. Імовірний вигляд церкви поданий на рисунку авторства Я. Волощука (див. рис. 2).

Традиційно поряд із церквами на землях краю споруджували дерев'яні дзвіниці різних типів. Подібна мала б розташовуватися й на городищі. Найвірогідніше, вона перебувала за 20 м на північний схід від храму. Там був досліджений у 1989–1994 рр. кам'яний майданчик, який автор розкопок інтерпретував спочатку як місце «виробничого призначення» (Возний, 1998, с. 51), а пізніше пов'язав його з «кузнею» (Возний, 2017, с. 257–258, рис. 8, 1). Проте фундамент майданчика розмірами 1,5х1,8 м (Возний, 1998, с. 50, рис. 53) був викладений за тим же принципом, що й кам'яна основа церкви. Тобто в його спорудженні чітко простежується двопанцирна

конструкція фундаменту споруди. Отже, можна говорити про дзвіницю біля церкви.

Подібного типу квадратні в основі дзвіниці відомі з багатьох поселень буковинського краю (Чучко, 2011, с. 94). Імовірно, така споруда могла бути двоярусною, із нижньою частиною виконаною у зруб і верхньою у вигляді каркасної галереї (Чучко, 2011, с. 95). Один із варіантів реконструкції дзвіниці поданий на рисунку авторства Я. Волощука (див. рис. 3).

Під час розчищення фундаменту церкви 1985 р. серед каміння трапився залізний предмет, який складався із двох залізних дуг, з'єднаних посередині заклепкою. Тривалий час його призначення було невідоме, проте однозначно пов'язували з культовим предметом і церковним богослужінням (Пивоваров, 2001, с. 57–59). Детальне вивчення артефакту та пошук аналогій дав змогу віднести знахідку до літургійного посуду – до категорії звіздиць (Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2019, с. 41).

Залізна звіздиця з городища збереглася досить непогано, позаяк її дуги на час знахідки були складені, а після реставрації вільно рухаються. Звіздиця в розкладеному стані має діаметр 10,5 см, її висота – 6 см, ширина смуг – 1,4–1,2 см, їх кінцівки звужуються до 1–0,8 см. Дуги в центрі скріплені залізною заклепкою (див. рис. 4–5).

Виявлена на городищі залізна звіздиця має численні аналоги. Так, у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» зберігаються десятки конструктивно подібних, але переважно

виготовлених зі срібла та позолочених. Проте є й абсолютно близькі за розмірами до нашого екземпляра вироби з міді та чорного металу (КПІ-М-8138).

Подібні зіздици відомі також за археологічними знахідками. Більшість із них трапилася в похованнях священнослужителів, всі вони виготовлені із заліза. Так, дві зіздици знайдені у Криму в похованнях XV–XVI ст.: у церкві Святого Костянтина на Мангупі (Герцен и др., 2007, с. 237; Черныш, 2013, с. 335–365) та в руїнах християнського храму на горі Аю-Даг (Черныш, 2013, с. 339–340). Подібна зіздиця також віднайдена в похованні священника XV–XVII ст. на території літописного Звенигорода (Иоанисян, Свешников, Могитич, 1978, с. 333). Ще одна подібна – на місці битви під Берестечком разом з іншими предметами культу й датована першою половиною XVI ст. (Свешников, 1993, с. 170–171). В історіографії також відомі, крім залізних, і зіздици зі сплавів на основі олова (Гормина, 2003, с. 426), мідні й мідні посріблені екземпляри (Петров, 1897, с. 77).

Рис. 5. Зіздиця (вигляд зверху)

Fig. 5. Asterisk (top view)

У християнському богослужінні зіздиця (зізда, зоряниця, астериск) (Пуряева, 2001, с. 56) – одна зі священних посудин, які використовують при здійсненні таїнства Євхаристії. Вона являє собою предмет, конструкція якого складається із двох хрестоподібно з'єднаних дужок. Зіздицю ставлять на дискос, щоб уникнути зсування і змішування вирізаних часток просфор *«тіла Господнього, що тепер у формі роздрібненого Агнця»* (Степовик, 2003, с. 249) при покриванні дискоса покривцем і від воздуха, яким накривається потир та дискос зі Святими Дарами (Пуряева, 2001, с. 56, 103, 127). Маючи форму хреста, вона також символізує Віфлеємську зірку, що з'явилася на небі під час Різдва Христового (Степовик, 2003, с. 249).

Матеріалів про археологічні знахідки зіздиць у пам'ятках княжої доби в нашому розпорядженні немає. Проте зіздици були добре відомі на землях Русі-України. Про це красномовно свідчать їхні мозаїчні

зображення у сценах «Євхаристії» у склепіннях головних вівтарів Софії Київської (XI ст.) і Михайлівського Золотоверхого монастиря (початок XII ст.) (Лазарев, 1973, с. 24; Державний архітектурно-історичний заповідник, 1990, с. 23; Никитенко, 2008, с. 127, 130). Відзначу, що в мозаїці собору Софії Київської зіздиця представлена в білому кольорі, як і зображений тут ніж. Тому можна припустити, що тогочасні зіздици були залізними. Всі ж інші предмети Літургії на мозаїці подані в жовтому (золотому) кольорі. Очевидно, зображення сцени «Євхаристії» чи «Причащання апостолів» у головних соборах Києва із літургійним обрядовим набором були ще й своєродним «взірцем» із переліком і наглядним зображенням предметів, необхідних кожному священникові для здійснення таїнства Євхаристії.

Зіздиця з Чорнівського городища дає змогу скласти уявлення про літургійний посуд першої половини XV ст. на землях Буковини, часу її входження до складу Молдавського князівства та є ще одним підтвердженням інтерпретації будівлі на кам'яному фундаменті як християнської церкви.

Поблизу решток кам'яного фундаменту від дерев'яної споруди, у перевідкладених культурних нашаруваннях, трапився фрагмент іконки-складня. Він представлений боковою

бронзовою стулкою тричастинного складня, який має трапецієподібну форму (верхній край пошкоджений) і рельєфні зображення постатей святих на обох сторонах. На площинах стулки – попарні зображення стоячих чоловічих постатей із німбами над головою. З одного боку в руках святих чітко простежуються обриси хрестів. Розміри стулки такі: висота – 30 мм, ширина – 24 мм, товщина – 2 мм.

Інтерпретація зображень на стулці ускладнена відсутністю аналогій. На мою думку, на лицьовій стороні зображені постаті святих Бориса і Гліба, які тримають у руках хрести. Саме так у християнській іконографії позначали мучеників. На зворотній стороні, ймовірно, зображені постаті святих Петра і Павла. Знайдена іконка-складень відрізняється від виробів княжої доби й може датуватися межами другої половини XIV–XV ст. (Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2015, с. 30–31).

На території культової споруди також знайдено фрагмент мідної пластини підпрямокутної форми (1,7×1,5 см), одна сторона якої вкрита позолотою. Неподалік від неї виявлено округлу пластину діаметром 2,9 см з отвором у центрі. Її поверхня також має сліди позолоти, можливо, це деталь підсвічника чи елемент іншого церковного начиння.

Між церквою та дзвіницею також був виявлений невеликий шматок міді (бронзи?) підтрикутної форми розмірами 6×6,5×5 см і товщиною 0,47 см із характерним канелюром на поверхні. Судячи із внутрішньої поверхні, виріб мав діаметр приблизно 10 см, його висота могла сягати 30–40 см. Очевидно, це уламок невеликого дзвона, який використовувався на дзвіниці. Подібних розмірів дзвони відомі за знахідками в середньовічних старожитностях України (Довженко, Гончаров, Юра, 1966, с. 95) та Західної Європи (Рилкова, 2016, с. 9–14; Czuszenko, 2007, s. 33–45). Варто зазначити, що в літописному Бересті у культурних нашаруваннях XIV ст. виявлено аналогічний уламок дзвона з канелюром (Лисенко, 1985, рис. 186, 1) (див. рис. 6).

Навколо церкви концентрувалися поховання. Дослідження до 1999 р. виявили 25 поховань, переважно безінвентарних, здійснених за християнською обрядовістю (Возний, 1998, с. 115–122). Під час нових розкопок зафіксовано ще вісім у південно-західній, західній і східній частинах городища (Пивоваров, 2008, с. 184, рис. 1, В).

Поховання 1 (26) виявлено у східній частині городища, на території недокопаної кліти 4. На підлозі кліти були зафіксовані контури ями, яка на 0,25 см опускалася в материк. У ямі, зорієнтованій по лінії схід–захід, розмірами 1,6×0,6 м, розчищено погано збережений кістяк дорослого чоловіка завдовжки 1,55 м, який лежав головою на захід, руки померлого були витягнуті вздовж тіла. Супровідного інвентарю не виявлено.

Поховання 2 (27) знайдено в західній частині городища в недокопаній клітці 27, у ямі розмірами 1,8×0,8 м, зорієнтованій по лінії схід–захід й опущеній у материк на 0,3 м, виявлено

Рис. 6. Знахідки з кам'яного фундаменту культової споруди

Fig. 6. Finds from the stone foundation of the religious building

кістяк жінки похилого віку. Його довжина – 1,6 м, руки померлої схрещені на грудях. Супровідного інвентарю не зафіксовано.

Поховання 3 (28) розміщувалося в цій же кліті на віддалі 1 м на північ від попереднього поховання. У ямі, розмірами 1×0,5 м, зорієнтованій по лінії схід–захід знайдено кістяк дитини завдовжки 0,9 м. Кістки дуже погано збереглися. Супровідного інвентарю не виявлено.

Поховання 4 (29) розташоване на відстані 1,1 м на південь від попереднього. Воно також дитяче. У ямі розміром 0,8×0,5 м, зорієнтованій по лінії схід–захід, зафіксовано зітлілі кістки. Супровідного інвентарю не виявлено.

Поховання 5 (30) розміщене на віддалі 1,5 м на схід від поховання 2. Від нього збереглася яма розмірами 0,6×0,4 м, зорієнтована по лінії схід–захід, у якій знайдений зотлілий дитячий кістяк. Супровідного інвентарю не виявлено.

Поховання 6 (31) зафіксовано на відстані 1 м на південь від попереднього. Воно також дитяче. У ямі розмірами 0,7×0,45 м простежено зотлілі кістки дитини. Супровідного інвентарю не виявлено.

Поховання 7 (32) виявлено в південній частині городища в районі кліті 21. Тут на підлозі кліті зафіксована яма завдовжки 1,75 м, завширшки 0,7 м, зорієнтована по лінії схід–захід. У ямі, опущеній у материк на глибину 0,4 м, виявлено кістяк дорослого чоловіка завдовжки 1,7 м, із руками випростаними вздовж тіла. Супровідного інвентарю не виявлено.

Поховання 8 (33) знайдено в районі кліті 18. В ямі розмірами 1,4×0,6 м, орієнтованій по лінії північ–південь, виявлено дитячий кістяк, зорієнтований головою на північ. Його довжина – 1,25 м, череп нахилений у лівий бік, руки схрещені на грудях. Супровідного інвентарю не виявлено.

Імовірно, що на території городища є ще нерозкриті поховання, адже після розкопок 1989–1994 рр. більша частина площі городища була перекопана й засипана відвалами. Знайдені у відвалах кістки з дитячих поховань свідчать про те, що більшість із них не фіксувалася, а просто викидалася. За моїми підрахунками, на кладовищі біля церкви могло бути щонайменше 70 поховань. Тобто це був досить великий цвинтар як для XV ст., який належав громаді с. Нижня Чорнівка (ур. Пуста Чорнівка). Вірогідно, що на ньому також спочатку ховали померлих із с. «Въшня Чернавъка», яке розташовувалося на 4,5 км північніше. Останнє вперше згадане 5 квітня 1412 р. На кладовищі померлих ховали в певних місцях, тут фіксується вісім груп захоронень, які, очевидно, належали окремим родинам.

Даних про розвиток, а пізніше запустіння Нижньої Чорнівки, громаді якої належала церква із дзвіницею та цвинтар на городищі, у моєму розпорядженні немає. Проте той факт, що 1412 р. молдавський господар Олександр Добрий подарував с. «Въшня Чернавъка» своєму слугі Юркові Драготеску (Карпенко, 1965, с. 58; Бота, 2010, с. 64), дає змогу припустити, що до цього обидва села Нижня і Верхня Чорнівка належали йому одноосібно. Новозасноване село він подарував своєму слугі, а Нижня Чорнівка, очевидно, залишилася в його володінні. Якщо це так, то цілком зрозуміле спорудження досить вартісного дерев'яного храму для громади села. Господар Молдавського князівства О. Добрий, вірогідно, був ктитorem будівництва й допомагав впорядковувати церкву. У такому разі знахідки монет, особливо емісій цього господаря, показові й пояснюють відносно велику кількість нумізматичного матеріалу в церкві та поблизу неї.

На церковному подвір'ї також була криниця. Остання зазвичай була необхідним атрибутом біля кожного християнського храму.

Під час розкопок 1989–1994 рр. на городищі була розкопана «землянка», яка мала розміри 3,4×3,4 м і глибину 1,4 м від давньої поверхні (Возний, 1998, с. 54). Проте об'єкт виявився недокопаним і зачистка нижньої частини споруди показала, що культурні нашарування залягають глибше. По центру споруди знайдено підпрямокутну пляму розмірами 1,3×1,4 м, яка залягала на 0,5 м глибше від підлоги «землянки». На самому низу виявлено площадку, вкриту дрібним камінням та фрагментами гончарної кераміки як

давньоукраїнського часу, так і молдавського періоду. Вважаю, що ця споруда могла бути колодязем, що функціював на городищі тривалий час.

Варто відзначити, що під час вивчення споруди на підлозі «землянки» знайшли бронзову іконку із зображенням Богородиці з немовлям Ісусом (Возний, 1998, с. 55, 113). Іконка, за нечисленними аналогіями (Мезенцева, 1968, с. 160, табл. IX; Нечитайло, 2000, с. 88, № 587–588), була віднесена до кінця XII – початку XIII ст. (Пивоваров, 2006, с. 206–207). Проте можливо, що вона належить до пізнішого часу.

Знахідка іконки, очевидно, у середньовічній криниці на городищі може засвідчувати існування тривалої традиції покладання християнських святинь до джерел води. Підтвердженням існування такого звичаю може слугувати легенда, записана в с. Чорнівка в кінці XIX ст.: «На території цього села знаходиться каплиця біля кринички, що називається “Студенявка”. З цим місцем пов’язана легенда, що багато років тому у воді цього джерела була знайдена намальована на деревині ікона Св. Юрія (Георгія). Цей образ знаходиться тепер у церкві Чернавки. Воді кринички Студенявка приписується чудодійний вплив» (Буковина. Загальне краєзнавство, 2000, с. 127). Урочище Студенявка розташоване приблизно за 2 км від городища, неподалік сучасного с. Рідківці, і там досі є криниця та капличка, які вшановують жителі сусідніх сіл. Звичайно, проводити прямі паралелі між археологічними знахідками й легендою передчасно, але, можливо, що якісь культові дії в давнину знайшли відображення в місцевій розповідній традиції.

Отже, дослідження території Чорнівського городища в 1999–2025 рр. показали, що на пам’ятці були об’єкти, датовані першою половиною XV ст. До них треба віднести рештки християнської церкви «хатнього» типу, дзвіниці, криниці та синхронного кладовища. Їх спорудили мешканці с. Нижня Чорнівка (ур. Пуста Чорнівка), які пережили ворожу навалу середини XIII ст. і продовжували мешкати на поселенні в наступні століття. Знайдені поблизу церкви нумізматичні матеріали, очевидно, засвідчують високий статус ктитора (патрона), яким міг бути тодішній господар князівства О. Добрий. Водночас виявлені матеріали дають змогу отримати важливу інформацію про релігійне будівництво та християнські традиції у населення регіону в пізньосередньовічний час.

ЛІТЕРАТУРА

- Александрович, В. (1999). *Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів.
- Бота, Г. (2010). *Чорнівка – сторінки минулих літ*. Чернівці.
- Буковина. Загальне краєзнавство. (2000). *Зелена Буковина, 1–2*. Чернівці.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І. та ін. (1984). *Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська обл.)*. Київ.
- Возний, І. П. (1998). *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст.* Чернівці.
- Возний, И. П. (2017). Черная металлургия и металлообработка на территории Верхнего Прута и Среднего Днестра в X–XIII вв. *Stratum plus*, 6, 250–260.
- Герцен, А. Г., Иванова, О. С., Науменко, В. Е., Смоктина, А. В. (2007). Археологические исследования в районе церкви Св.Константина (Мангуп): I горизонт застройки (XVI–XVIII вв.). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, XIII*. Симферополь, 232–240.
- Гормина, Н. В. (2003). Храмовая утварь из олова XVII–XIX вв. в собрании Новгородского музея-заповедника. *Новгородский исторический сборник*, 9 (19). Новгород, 426–431.
- Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей». (1990). *Фотоальбом*. Київ.
- Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. (1966). *Древньюрское місто Воїнь*. Київ.
- Иоаннисян, О. М., Свешников, И. К., Могитич, И. Р. (1979). Работы Звенигородского отряда. *Археологические открытия 1978 г.*, 333. Москва.
- Карпенко, Ю. О. (1965). *Топонімія східних районів Чернівецької обл.* Чернівці.
- Лазарев, В. Н. (1973). *Древнерусские мозаики и фрески XI–XV вв.* Москва.
- Лысенко, П. Ф. (1985). *Берестье*. Минск.

- Мезенцева, Г. Г. (1968). *Древньоруське місто Родень. Княжа гора*. Київ.
- Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Інв. М-№ 8138.
- Нечитайло, В. В. (2000). *Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X – перша половина XIII ст.)*. Київ.
- Никитенко, Н. (2008). *Собор святой Софии в Киеве*. Москва.
- Панова, Т. Д. (2004). *Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI вв.* Москва.
- Петров, Н. И. (1897). *Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии*. Киев.
- Пивоваров, С. В. (2001). *Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра*. Чернівці.
- Пивоваров, С. (2006). *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.)*. Чернівці.
- Пивоваров, С. (2008). Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Археологічні студії*, 3. Київ, Чернівці, 180–199.
- Пивоваров, С., Калініченко, В., Ільків, М. (2015). Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2012–2014 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2 (40). Чернівці, 7–35.
- Пивоваров, С., Ільків, М., Калініченко, В. (2019) Залізні звіздиці із середньовічних пам'яток Буковини. *Церква–наука–суспільство: питання взаємодії*. Київ, 41–44.
- Пуряева, Н. (2001). *Словник церковно-обрядової термінології*. Львів.
- Раппопорт, П. (1974). Ориентация древнерусских церквей. *Краткие сообщения Института археологии*, 139, 34–48.
- Рилкова, Л. П. (2016). *Киевские колокола*. Киев; Нежин.
- Свешніков, І. К. (1993). *Битва під Берестечком*. Львів.
- Тимошук, Б. О. (1982). *Давньоруська Буковина*. Київ.
- Тимошук, Б. А., Филипчук, М. А. Отчет об исследовании городища XII–XIII вв. в с. Черновка Новоселицкого р-она Черновицкой области в 1982 г. *Науковий архів ІА НАН України*, ф. 64, спр. 1982/58. Київ.
- Тимошук, Б. А. (1995) *Восточные славяне: от общины к городам*. Москва.
- Степовик, Д. (2003). *Іконологія й іконографія*. Івано-Франківськ.
- Черныш, С. (2013). Погребения священников со звездицами в горном Крыму в XIV–XV вв. *Таврийские духовные чтения: материалы международной научно-практической конференции*. Симферополь, 335–345.
- Чучко, М. К. (2011). *Дерев'яні церкви та дзвіниці Буковини середини XIV – початку XX ст.* Чернівці.
- Czuszenko, J. (2007). *Akustyka dzwonu oraz aspekt teologiczny*. Lwów.
- Gramada, N. (1996). *Toponimia minora a Bucovinei*. Iasi.

REFERENCES

- Aleksandrovicz, V. (1999). *Mystetstvo Galycko-Volynskoi derzavy*. Lviv (in Ukrainian).
- Bota, G. (2010). *Chornivka – storinky mynulyh lit*. Czernivtsi (in Ukrainian).
- Bukovina. Zagalne kraeznavstvo. (2000). *Zelena Bukovina*, 1–2. Czernivtsi (in Ukrainian).
- Vynokur, I. S., Guzal, A. F., Peniak, S. I., & in. (1984). *Dovidnyk z archeologii Ukrainy (Chmelnytska, Czernivetska, Zakarpatska obl.)*. Kyiv (in Ukrainian).
- Voznyi, I. P. (1998). *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII–XIII st*. Czernivtsi (in Ukrainian).
- Voznyi, I. P. (2017). Czernaia metallurgii i metalloobrabotka na teritorii Verhnego Pruta i Srednego Dnestra v XII–XIII vv. *Stratum plus*, 6, 250–260 (in Russian).
- Gerzen, A. G., Ivanova, O. S., Naumenko, V. E., Smoktina, A. V. (2007). Arkheologizieskie issledovania v rajone zerkvi Sv. Konstantina (Mangup): I gorizont zastroyki (XVI–XVIII vv.). *Materialy po arkheologii, istorii i etnologii Tavrii, XIII*. Simferopol, 232–240 (in Russian).

- Gormina, N. V. (2003). Hramovai utvar iz olova XVII–XIX vv. v sobranii Novgorodskogo muzej-zapovednica. *Novgorodskij istoricheskij sbornik*, 9 (19). Novgorod, 426–431 (in Russian).
- Derzavnyi arhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Sofiyskyj muzej». (1990). *Fotoalbum*. Kyiv (in Ukrainian).
- Dovzenok, V. J., Gonczarov, V. K., Ijra, R. O. (1966). *Drevnoruske misto Voin*. Kyiv (in Ukrainian).
- Ioannisjan, O. M., Sviesnikov, I. K., Mogytycz, I. R. (1979). Raboty Zvenigorodskogo otrjda. *Arkheologicheskie otkrytij 1978 g.*, 333. Moskva (in Russian).
- Karpenko, J. O. (1965). *Toponimia shidnyh rajoniv Czernivetskoj obl.* Czernivtsi (in Ukrainian).
- Lazarev, V. N. (1973). *Drevnerusskie mozaiki s freski XI–XV vv.* Moskva (in Russian).
- Lysenko, P. F. (1985). *Berestij*. Minsk (in Russian).
- Mezenzeva, G. G. (1968). *Drevneruske misto Roden. Kniazia gora*. Kyiv (in Ukrainian).
- Nacionalnyi zapovidnyk «Kyivo-Pecherska lavra». Inv. M-№8138.
- Neczytajlo, V. V. (2000). *Katalog chrystianskich nagrudyh vyrobiv mystecstva period Kyivskoi Rusi (X – persha polovyna XIII st.)* Kyiv (in Ukrainian).
- Nikitenko, N. (2008). *Sobor sviatoj Sofij v Kieve*. Moskva (in Russian).
- Panova, T. D. (2004). *Carstvo smerti. Pogrebalnyi obriad srednevekovoj Rusi XI–XVI vv.* Moskva (in Russian).
- Petrov, N. I. (1897). *Ukazatel Cerkovno-arkheologiceskogo muzej pri Kievskoj duhovnoj akademii*. Kyiv (in Russian).
- Pyvovarov, S. (2001). *Chrystyynski starozytnosti v mezyrichchi Verkhnoho Prutu i Serednogo Dnistra*. Czernivtsi (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S. (2006). *Serednovichne naseleння mezyrichchia Verkhnoho Pruta i Serednogo Dnistra (XI – persha polovyna XIII st.)*. Czernivtsi (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S. (2008). Doslidzhenia Chornivskogo horodyscha pershoi polovyny XIII st. *Arkheologichni studii*, 3. Kyiv. Czernivtsi, 180–199 (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S., Kalinichenko, V., Ilkiv, M. (2015). Doslidzhenia Chornivskogo horodyscha pershoi polovyny XIII st. u 2012–2014 rr. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheologii i etnologii*, 2 (40). Czernivtsi (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S., Ilkiv, M., Kalinichenko, V. (2019). Zalizni zvizdyci iz serednovichnyh pamjtok Bukovyny. *Zerkva–nauka–susplystvo: pytannia vzaemodii*. Kyiv, 41–44 (in Ukrainian).
- Puriaeva, N. (2001). *Slovnyk zerkovno-obriadovoi terminologii*. Lwów (in Ukrainian).
- Rappoport, P. A. (1974). Orientacia drevnerusskich zerkvej. *Kratkie soobzhenia Instituta arkheologii*, 139, 34–48 (in Russian).
- Rylkova, L. P. (2016). *Kievskie kolokola*. Kyiv; Nezyn (in Russian).
- Sviesnikov, I. K. (1993). *Bytva pid Beresteczkom*. Lviv (in Ukrainian).
- Tymoshchuk, B. O. (1982). Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.). Kyiv (in Ukrainian).
- Tymoshchuk, B. A., Fylypchuk, M. A. (1982). Otzet ob issledovanii horodyscha XII–XIII vv. v s. Chornovka Novoselickogo r-ona Czernovickoj obl. v 1982 g. *Naukovyi archiv IA NAN Ukrainy*, f. 64, spr. 1982/58. Kyiv (in Russian).
- Tymoshchuk, B. A. (1995). *Vostoschnye slaviane: ot obtschyny k gorodam*. Moskva (in Russian).
- Stepovyk, D. (2003). *Ikonologia i ikonografia*. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).
- Chernysh, S. (2013). Pogrebenia sviashchennikov so zvezdicami v gornom Krymu v XIV–XV vv. *Tavrijskie duhovnye chtenia: materialy mezhdunarodnoi nauczno-prakticheskoi konferencyi*. Simferopol, 335–345 (in Russian).
- Chuchko, M. K. (2011). *Derevjni zerkvy ta dzvinyci Bukovyny seredyny XIV – poczatku XX st.* Czernivtsi (in Ukrainian).
- Czuszenko J. (2007). *Akustyka dzwonu oraz aspect teologiczny*. Lviv (in Polish).
- Gramada, N. (1996). *Toponimia minora a Bucovinei*. Iasi (in Romanian).

Стаття надійшла до редакції 14.05.2025
прийнята до друку 13.06.2025

THE CHRISTIAN CULT BUILDING OF THE EARLY 15th CENTURY FROM CHORNIIVKA HILLFORT

Serhiy PYVOVAROV

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail:pyvovarov.sergiy@gmail.com*

In the result of study of archaeological researches of Chornivka hillfort it was established that two stages of its existence are traced: the first half – the middle of the 13th century – the functioning of the feudal wooden – ground castle and the first half of the 15th century – the usage of destroyed castle's territory for the construction of temple, bell tower and synchronous cemetery.

Highlight attention is drawn to latter period, since the significance of the discovered materials has been underestimated in historiography. Meanwhile, these researches allow us to trace the evolution of Christian cult building in this region and find the origin to many occurrences of traditional arrangement of plots around temple buildings.

On the base of deep analysis of archaeological sources, the interpretation of the building's remains of the hillfort has been reconsidered and has been proven that the stone foundation did not belong to two-level feudal lord's dwelling of ancient Ukrainian times, but it belongs to Christian cult building (temple) of the late medieval period. It has also been established that the so – called stone production site is the remain of later bell tower, and the excavated building is not a dugout, but a well.

The artifacts that belong to the end of XIV century – the first half of the XV century were analysed. The special attention was paid to numismatic materials, objects of personal piety and elements of church utensils.

There was emphasized the value of artifacts from the hillfort for the reconstruction of religious life of Bukovyna's population through the period of Moldavian Principality.

Key words: Chornivka hillfort, temple on stone foundation, coins of XIV–XV century, asterisk, medieval burials.